

TÜRÜK

2022, Yıl/Year: 10, Sayı/Issue: 29, ISSN: 2147-8872

TÜRÜK Uluslararası Dil, Edebiyat ve Halkbilimi Araştırmaları Dergisi
TURUK International Language, Literature and Folklore Researches Journal

Geliş Tarihi / *Date of Received: 15.04.2022*

Kabul Tarihi / *Date of Accepted: 16.05.2022*

Sayfa / *Page: 116-128*

Research Article / Araştırma Makalesi

Yazar / *Writer:*

Dr. Öğr. Üyesi Murad HALMET

Kastamonu Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve
Edebiyatları Bölümü

murathalmet@gmail.com, mhalmet@kastamonu.edu.tr

GASPIRALI İSMAİL BEY'İN VEFATININ ÖZBEK CEDİT ŞİİRİNE YANSIMASI

Öz

Teknoloji, sanayi ve eğitim alanında Batı'dan geride kalan Doğu ülkeleri özellikle Türk-İslam halkları son üç asırda büyük devletlerin sömürgesi haline gelmiştir. Sanayi ve teknolojik gelişmelerden geride kalan halklar, özellikle Türk halkları ağır bedeller ödemişlerdir. Türkiye hariç tüm Türk ülkeleri (19-20. asırlar) Rus istilasına maruz kalarak bağımsızlıklarını yitirmişlerdir. Ayrıca tüm maddi ve manevi zenginliklerinin talan edilmesinin yanı sıra insanî yönden de büyük kayıplar yaşamışlardır. Türk-İslam dünyasında aydınlar bu durumdan kurtulmanın yollarını aramışlardır. Özellikle Kırmılı Gaspıralı İsmail Bey'in "Dilde, fikirde, işte birlik" gayesi bu yönde atılan çok önemli bir fikri adım olmuştur. Onun bu doktrini çerçevesinde Türk dünyasında yeni usulde eğitim veren mektepler açılmış, millî matbuat ile tiyatrunun temeli atılmış, Türk halkları arasında ortak dil oluşturma girişimleri başlatılmıştır. Bütün bunlar kısa müddette semeresini vermeye başlamıştır. Bu semereye vesile olan Gaspıralı İsmail Bey Türk dünyasında Ceditçiler tarafından Cedit hareketinin babası olarak sevilmiştir. Onun vefatı Türk-İslam dünyasını yasa boğmuştur. Türkistan'da revaç buldurduğu gazete ve dergilerde Ceditçi aydınlar tarafından ona ithafen taziye mesajları yayınlanmış; mersiyeler yazılmış, Türkistanlı aydınların onunla ilgili anıları paylaşılmıştır. Özbek Cedit şiirinde Gaspıralı İsmail Bey'in vefatıyla ilgili birçok şiir kaleme alınmıştır. Şairler, yazdıkları mersiyelerinde bir taraftan Gaspıralı İsmail Bey'in üstün ahlâkı, karakteri, duruşu, milletine olan sevgisi, vatanperverliği, ülkü sahibi

olması gibi yüksek özelliklerini terennüm ederek Türk-İslam dünyasının kaybettiği bu müstesna şahsiyetin gerçekleştirdiği reformları anmışlardır. Diğer taraftan Müslüman Türk halklarını manevî “baba”ları olan Gaspıralı İsmail Bey için yas tutmaya, ruhuna dualar etmeye ve en önemlisi de kıyamete kadar onu unutmamaya davet etmişlerdir.

Anahtar Kelimeler: İsmail Gaspıralı, Türkistan, Ceditçilik Hareketi, Özbek Cedit Edebiyatı, Mersiyeler.

THE REFLECTION OF GASPIRALI ISMAIL BEY'S DEATH ON UZBEK JADID POETRY

Abstract

The Eastern countries, especially the Turkic-Islamic peoples, left behind from the West in technology, industry and education, have become the colonies of great states in the last three centuries. For the peoples, especially the Turkic world, who could not keep up with the progress required by the age, this situation had dire consequences. Except for Turkey, all Turkic countries lost their independence due to the Russian invasion (19-20 centuries). However, in addition to the plundering of all their material and spiritual wealth, they also suffered great human losses. Intellectuals in the Turkic-Islamic world sought ways to get rid of this situation. Especially Gaspıralı İsmail Bey's goal of "unity in language, thought and work" has been a very important intellectual step taken in this direction. Within the framework of his doctrine, schools providing education in a new way were opened in the Turkic world, the foundation of national press and theater was laid, and attempts were made to create a common language among Turkic peoples. All of these began to bear fruit in a short time. Gaspıralı İsmail Bey, who was instrumental in this fruition, was loved by the Jadidians in the Turkic world as the father of the Jadid movement. His death shocked the Turkic-Islamic world. Condolence messages dedicated to him were published by Jadidist intellectuals in the newspapers and magazines he made popular in Turkestan; elegies were written, and the memories of Turkestanian intellectuals about him were shared. There are many poems about the death of Gaspıralı İsmail Bey in Uzbek Jadid poetry. In their elegies, the poets commemorated the reforms carried out by this exceptional personality, which the Turkic-Islamic world lost, by chanting Gaspıralı İsmail Bey's superior morality, character, stance, love for his nation, patriotism, and having an ideal. On the other hand, they advised Muslim Turkic peoples to mourn for their spiritual "father", Gaspıralı İsmail Bey, to pray for his soul, and most importantly, not to forget him until the Day of Judgment.

Keywords: İsmail Gaspıralı, Turkestan, Jadid Movement, Uzbek Jadid Literature, Elegies.

Giriş

19. asrın sonu ile 20 asrın başlarında dünyada özellikle Rusya İmparatorluğunda meydana gelen sosyal, siyasi, iktisadî ve askerî olaylar Türkistan'da da kendi yansımalarını bulmuştur. Son

yüzyılı savaşlarla geçiren ve yenilgilere uğrayan Çarlık Rusya'sında isyanlar meydana gelmiştir. Özellikle Japonya ile giriştiği savaşta ağır yenilgiye maruz kalan Rusya İmparatorluğu, savaşın ortaya çıkardığı ekonomik, mali, siyasi ve askerî kayıplardan dolayı ülke içinde kendi halkıyla uğraşmak zorunda kalmıştır. Ağır vergiler, halkın sefil hayatı, imparatorluk bünyesinde ikide bir patlak veren köylü ayaklanmaları, işçi grevleri ile askerî isyanlar neticesinde Çarlık hükûmeti durumu kontrol altına almak için 1905 yılında sınırlı serbestlikler tanıyan bir manifesto yayınlamak zorunda kalır. Bu manifestoya göre imparatorluk bünyesinde yaşayan halklara bir takım sosyal ve siyasi haklar tanınır. Bu haklar şunlardan ibarettir: Düşünme, ifade ve toplanma özgürlüğünün yanı sıra bazı sivil hak ve özgürlükler (muhalif gazete ve dergi faaliyetlerine tanınan serbestlik) (Demir, 2022).

Türkistanlı Ceditçiler bu fırsatı değerlendirmek amacıyla Rusya müstemlekesi olarak yaşamak zorunda kalan Türk halklarını kültürel ve manevî açıdan geliştirmek gayesiyle harekete geçmişlerdir. Bu faaliyet neticesinde Türkistan'da çok kısa bir zaman içinde modern eğitim müfredatını esas alan yeni usul mektepleri açılmıştır. Ayrıca Ceditçiler Türkistanlılara ilk defa matbuat ile tiyatroyu tanıtmışlardır (Karakaş, 2012: 10).

Bu süreçte yani Bolşevik ihtilâli öncesi ve sonrasında başta Türkiye, Azerbaycan ve Kırım'dan gelen aydınlar Türkistan'da matbaa, matbuat, tiyatro¹, sosyal, siyasi ve devlet yönetimi² ile askerî³ alanlarda yapılan reform çalışmalarında katkıda bulunmuşlar, böylece gelecekte siyasi güç hâline gelme ve bağımsız bir devlet kurma hesabı yapmışlardır. Bir başka ifadeyle Türk dünyasındaki aydınlar Gaspıralı İsmail Bey'in "Dilde, fikirde, işte birlik" şiarına göre hareket etmişlerdir.

Ancak bütün bu sosyal, ekonomik, askerî ve siyasi girişimler şüphesiz modern eğitim olmadan başarılı olamazdı. Bu sebeple de Türkistanlı Ceditçi aydınlar öncelikli olarak en çok eğitime ağırlık vermişler ve ileride kurulacak bağımsız Türk devleti için millî kadrolar yetiştirmeyi amaç edinmişlerdir. O dönemde Türk dünyasında geniş yankı uyandıran, esası Gaspıralı İsmail Bey tarafından oluşturulan yeni usul mektepleri Türkistan'ın geleceği açısından büyük rol oynamıştır. Gaspıralı İsmail Bey, açtığı mektepler sayesinde İslam kültürünü modern hayat tarzıyla kaynaştırmak istemiştir (Wheeler, 1960: 11). Ancak Gaspıralı, Avrupalı modernizmin İslam'ın güzel ahlâkına aykırı olmayan yanlarını almayı özellikle vurgulamıştır (Togan, 1942-1947: 561).

Gaspıralı İsmail Bey'in kurduğu yeni usul eğitim sistemi çok kısa bir süre içinde Türk yurtlarında yayılmış ve popüler hale gelmiştir (Wheeler, 1966: 99-100). Gaspıralı İsmail Bey'in Türkistan'a iki kere teşrif etmesinin Türkistan'da Cedit mekteplerinin açılmasında tesiri büyük

¹ Ünlü Ceditçi Abdullah Avlânî'nin 1913 yılında kurduğu "Turan" adlı tiyatro topluluğunda kardeş halklardan gelen sanatçılar çalışmışlardır. İlk başta Tatar yönetmeni Muhammedyârov ve Azerbaycanlı Aliaskar Askarov ile faaliyete başlayan Turan topluluğu, daha sonra meşhur Tatar tiyatro yönetmeni Zeki Bayazitski ve Mustafa Mansurov, ünlü Azerbaycanlı sanatkar Sıdkî Ruhullah ile devam etmiştir (Kholmatov, 2013: 23-24).

² Türkistan Muhtariyeti Devleti'nin kurucularından Zeki Velidî Togan'ın aktardığına göre, 1921 yılının Temmuz ayında Türkiye Cumhuriyeti Büyük Millet Meclisi üyesi Soysallı İsmail Suphi Bey Türkistan'a gelerek Ceditçi liderlerin isteği üzerine "siyasî ve içtimâî ilmihâl" (anayasa metni) yazmıştır (Halmet, 2021: 53-75; Togan, 1942-1947: 415-416).

³ Enver Paşa ve silâh arkadaşı Cemal Paşa, Rusları kandırmak için Türkistanlılardan ordu kurup İngiliz emperyalizmini yıkmak amacıyla Hindistan'a yapılacak sözde sefere hazırlık planları yapmışlardır. Onların bu fikri aslında Türkistanlıları Sovyet Rusya'ya karşı istiklâl mücadelesine hazırlamaktan ibaretti (Halmet, 2021: 53-75). Ayrıca geniş bilgi için bkz. Togan, 1942-1947: 429-430; Bademci, 2008: 47-56, 60-61.

olmuştur. Bu gelişme şöyle başlamıştır: Buhara Emiri Abdülhad Rus Çar'ının davetiyle 1893 yılında Rusya'ya yaptığı seyahat esnasında Kırım'a da geçer ve orada Gaspıralı İsmail Bey ile tanışır. Emir Abdülhad'ın davetiyle Gaspıralı İsmail Bey aynı yıl içerisinde Türkistan'a ilk seyahatini gerçekleştirir.⁴ O, bu ziyaret sırasında Behbûdî, Şakûrî, Münevver Kâri, Tevellâ, Avlânî gibi genç aydınlarla tanışır ve onlarla yakın ilişki kurar (Andijoniy, 1993: 27). O sırada 42 yaşında olan Gaspıralı'nın hedefi Türk-İslam toplumlarını modernleştirmektir. Bu sebeple de onun Türkistan seyahatinden gözlenen maksat Türkistan'daki Rus yönetimi ile hanlık yönetimlerini (Buhara Emirliği) Türkistan'da yeni usulde eğitim veren modern mektepler açma konusunda ikna etmektir (Lazzerini, 1984: 77-88). Dahası Gaspıralı, sadece mekteplerin değil aynı zamanda medreselerin de ıslah edilmesi ve hatta üniversiteler kurulması gerektiği fikrinde olmuştur (Agzamxodjayeve-Ulugbekova, 2021: 26). Ancak, Gaspıralı Buhara seyahatinde umduklarına nail olamaz. Çünkü bir taraftan Rus yönetimi⁵ diğer taraftan Türkistan'daki mutaassıp çevreler onun usul-i cedit mekteplerinin ülkede açılmasına karşı çıkar. Fakat Gaspıralı Bey, hedefine ulaşmak için elinden geleni yapar ve o sıralarda Semerkant'ta yaşayıp ticaretle uğraşmakta olan Tatar iş adamı Abdülgani Hüseyinov'un⁶ maddi yardımlarıyla ilk usul-i cedit mektebini Semerkant'ta açmayı başarır (Komisyon, 2005: 117). Gaspıralı İsmail Bey'in Türkistan seyahati sırasında onunla birlikte Bakülü Sultan Macid Ganizade adlı kişi de bulunmaktaydı. Bu kişi, Gaspıralı İsmail Bey'in korumasıydı. Gaspıralı İsmail Bey, Sultan Macid Ganizade'ye açtıkları örnek mektepte çalışacak olan muallimlere usul-i savtiyye sistemini öğretme görevini verir. Sultan Macid Ganizade Semerkant'ta kırk gün kalarak söz konusu görevi yerine getirir. Ayrıca usul-i savtiyye sisteminin üstünlükleri ile öğrencilerin imtihan esnasında dersleri nasıl öğrendikleri mektebe gelen herkese etraflıca anlatılır. Bu mektebin ünü çok kısa zamanda her yere yayılır. Kısa bir süre içinde okuma yazma öğretilen bu mektebe Türkistanlılar "makinalı mektep" adını verirler. Ancak bu mektep izinsiz açıldığı bahanesiyle maarif başkanlığı (Rus yönetimi) tarafından kapatılır. Fakat Gaspıralı'nın yeni usul mektebinin önü artık açılmıştır. Çünkü Taşkent ve Fergana'daki mektepler artık usul-i savtiyyeye göre ıslah edilmeye başlanmıştır (Komisyon, 2005: 118).

Gaspıralı İsmail Bey'in Türkistan'a yaptığı ikinci ve son seyahati 1906-1907⁷ yılları arasında gerçekleşmiştir. İlk seyahatinden son seyahatine kadar İsmail Bey icat ettiği eğitim sisteminin Türkistan'da başarıyla uygulanması ve yaygınlaştırılması için bizzat kendisi ve zengin iş adamı tanıdıklarının maddi destekleriyle katkıda bulunmaya devam etmiştir. Gaspıralı, Türkistan seyahati izlenimlerini Tercüman gazetesi vasıtasıyla dünyaya duyurmuştur (Komisyon, 2005: 119).

Gaspıralı İsmail Bey'in Türkistan'da yaptığı eğitim kıvılcımı kısa süre içinde tüm Türkistan'a sıçramış, başta Taşkent, Semerkant, Buhara, Hokand, Hive ve Fergana gibi büyük şehirlerde birçok Cedit mektepleri faaliyete başlamıştır. Bu alanda Mahmudhoca Behbûdî, Abdullah Avlânî, Münevver Kâri Abdureşidhanoglu, Eşanhoca Hânî, Hüseyinhoca Hânî, Şakircan Rahimî, Sâbircan Rahimî, Selimhan Tillahanoğlu, Kayum Ramazan gibi Ceditçiler bir taraftan yeni usul mektepleri

⁴ Bu konuda geniş bilgi için bkz: Komisyon, 2005: 115-116.

⁵ Gaspıralı İsmail Bey'in girişimiyle Türkistan'da açılan yeni usul mekteplerinin tesiri o kadar büyüktür ki 1908 yılında sadece Atın-Bibi kız mekteplerinde okuyan kız öğrencilerin sayısı 10 bini bulur. Ayrıca bu okullarda öğrencilere verilen derslerde Türk ve İslâm halklarının birleşmesinin teşvik ve telkin edilmesi Çarlık yönetimini çok endişelendirmiştir (Bacon, 1966: 115).

⁶ Zeki Velidi Togan, İsmail Gaspıralı'nın Türkistan seyahatini ve bu şahsın evinde misafir kaldığı yılı 1901 olarak belirtmiştir (Togan, 1942-1947: 557).

⁷ Bu tarih, bazı kaynaklarda 1908 olarak belirtilmiştir.

açmışlar diğer taraftan yeni ders kitapları (yeni elifba, kıraat, coğrafya, matematik, geometri, İslam tarihi ve geri kalmışlığı tenkit eden bazı tiyatro eserleri) hazırlayarak eğitim faaliyetlerini yoğun bir şekilde sürdürmüşlerdir (Komisyon, 2005: 82). Ayrıca Ceditçi muallimler öğrencilerini millî kimlik ve millî ruhta yetiştirmek üzere Kıraat-ı Türk yani Türk halklarının tarihini ders olarak okutmaya önem vermişlerdir (Komisyon, 1973: 277). Ceditçi eğitimciler meydana getirdikleri ders kitaplarını Gaspıralı İsmail Bey'in neşriyatı başta olmak üzere Osmanlı, Azerbaycan ve Tatar neşriyatlarını örnek alarak hazırlamışlardır (Togan, 1942-1947: 503-504).

Matbuat

Gaspıralı İsmail Bey'in Türkistan'da yaktığı kıvılcım sadece eğitimle sınırlı kalmamış, Türkistan'da matbuatın da gelişmesine vesile olmuştur. Türkistanlı Ceditçiler Gaspıralı'nın Tercüman gazetesini büyük bir zevkle takip etmişler ve gazetenin ortaya attığı fikirlerden derinden etkilenmişlerdir (Allworth vd., 1967: 178). Nitekim kendileri de Türkistan halkını aydınlatmak üzere gazete ve dergi faaliyetlerine girişmişlerdir. Bu bağlamda 20. asrın onlu yıllarında Rus devlet politikasının propagandasını yapan ve Nikola Ostroumov tarafından 35 yıl boyunca Türkistan'da dil birliğini bozmak üzere faaliyet yürüten "Tuzemnaya Gazeta/Türkistan Vilâyeti'nin Gazetesi"ne karşı (Ernazarov, 1959: 34. Abduazizova, 2000: 222) millî kimliği korumak, milleti uyandırmak, aydınlatmak ve bilinçlendirmek üzere Terakkî, Hurşid, Şöhret, Asiya, Buhara-i Şerîf, Turan, Semerkant, Seday-i Fergana, Hokand, Sada-i Türkistan, Islâh ve Ayina⁸ gibi birçok millî gazete ve dergiler yayın hayatına başlamıştır. Söz konusu gazete ve dergilerde ileri sürülen yeni fikirler kaynağını Osmanlı, Azerbaycan ve Tatar neşriyatlarından almış olup dil, edebiyat, tiyatro, kültür, din, toplum, siyaset, iktisat vd. alanlara ait makale ve haberler yayımlanmıştır (Togan, 1942-1947: 501-505). Dolayısıyla Cedit matbuatı ve orada yayınlanan haber ve makaleler konu, muhteva ve dil bakımından Gaspıralı İsmail Bey'in ortaya attığı "Dilde, fikirde, işte birlik" gayesinin işlenip teşvik edildiği bir platform vazifesi görmüştür. Bundan dolayıdır ki Ruslar tarafından Türkistanlı Ceditçi gazeteciler Pan-Türkist, Pan-İslamist ve burjuva propagandası yapmakla suçlanmışlar ve devamlı baskı altında tutulmuşlardır (Ernazarov, 1959: 66).

Dil

Gaspıralı İsmail Bey'in faaliyetinin önemli ayaklarından birini dil teşkil etmiştir. Ona göre bir milleti bir arada tutan güç dil ve din birliğidir. Bunlardan biri bozulursa milletin millî kimliği kaybolacaktır (Agzamxodjayev-Ulugbekova, 2021: 26). Bundan dolayıdır ki o, Türk halkları için ortak bir dil tesis etme arzusunda olmuştur. Çünkü o, bu yolla Türk dünyasını birleştirmeyi ve Rus müstemlekesine karşı koymayı amaçlamıştır (Bacon, 1966: 144-145).

Türkistan ve Türk dünyası üzerine birçok eser yazmış olan ünlü Amerikalı bilim adamı Edward Allworth, Gaspıralı İsmail Bey'in girişimiyle genelde Türk dünyasında özelde Türkistan'da tatbik edilen "Dilde, fikirde, işte birlik" gayesinden elde edilen neticeleri şu şekilde özetlemektedir:

"Edebî dilin gelişmesinde bazı Özbekler birçok Türk toplulukları arasında karşılıklı anlaşılabilir, esnek, Batı Türkistan'daki sıradan insanların kolaylıkla anlayacağı modern ortak bir dil için mücadele etmişlerdir. Bu çaba içerisinde yerli yazarlar tarafından kendi Türk

⁸ Ayina Dergisi sadece Türkistan'da değil, aynı zamanda Hindistan, İran, Afganistan ve Türkiye'de de okurlara sahip olmuştur (Ernazarov, 1959: 90).

komşularından veya Türkiye Türkçesinden farklı olarak “Özbek” edebî dilinin normlarının belirlenmesinde hiç zaman kaybedilmemiştir. ‘Tercüman’ ve ‘Ayna’ Ceditçi Kırım Türklerine ve Özbeklere hitap eden yayınlar olup, sırasıyla bütün Türkler için bir tür birleşik, uluslararası, yazı dili olan tek bir dili kabul etmeye davet etmiştir. Bu istek, Arap alfabesinin müşterek kullanılmasıyla ilettilmiştir ki, bu alfabe, çeşitli edebî lehçelerdeki farklılıkları gizlemiştir. Çünkü bu yazı, bütün ünlü sesleri yazmamış veya farklılaştırmamıştır (Allworth, 1964: 38; Morrison, 2008: 78).”

Dolayısıyla o dönemde İstanbul Türkçesi merkezli ortak bir dilin oluşturulması konusunda Türkistanlı Ceditçi şair, yazar ve aydınlar tarafından epey mesafe kaydedilmiştir.

Gaspıralı İsmail Bey’in eğitim ve matbuat alanlarında karşılaştığı engeller dil sahasındaki girişiminde de sun’î olarak ortaya çıkarılmıştır. Çünkü onun ortak Türkçe meydana getirme fikri Çarlık Rusya ve ardından iktidarı ele geçiren Sovyet Rusya tarafından Türkçülük ve İslamcılık duygularını canlandırma kaynağı olarak görüldüğünden yasaklanmıştır (Bacon, 1966: 144-145). Geniş çerçeveden bakıldığında aslında Gaspıralı’nın faaliyetlerinin geneli Rus müstemlekesinde yaşayan Müslüman halkları Rus idaresine karşı itaatsizliğe sevk etmek ve Rusya’dan ayırmayı hedeflemiştir (Morrison, 2008: 76-78). Bundan dolayıdır ki Türkistan Ceditçiliğinin babası Mahmudhoca Behbûdî, Gaspıralı İsmail Bey’i ve onun çabalarını: “O, Rusya’daki bütün Tatar Türklerini çok kısa tarihî bir müddet içinde güzellik yoluyla tek bir millî aile bünyesinde birleştirmeye nail oldu”, diyerek değerlendirmiştir (Komisyon, 2005: 87).

Gaspıralı İsmail Bey’in Vefatı

Gaspıralı İsmail Bey’in vefatı (11 Eylül 1914) Türk-İslam âlemini yasa boğmuştur. Onun vefat haberi Türkiye (Karataş, 2016: 74-90), Kafkasya, İdil-Ural ve Türkistan matbuatlarında acil koduyla duyurulmuştur. Türk dünyasında çıkan tüm gazete manşetlerinde Gaspıralı İsmail Bey’in vefatıyla ilgili haber, makale, anı yazısı ve taziye mesajları yayımlanmıştır (Qosimov vd., 2004: 251).

Aydınların taziye ve üzüntü mesajları sadece matbuatla sınırlı kalmamış, Gaspıralı İsmail Bey’i yâd etmek,⁹ gelecek nesillere onu ve gerçekleştirdikleri hayırlı işleri unutturmamak üzere Özbek Ceditçi şairler tarafından birçok şiir kaleme alınmıştır. Özbek Cedit edebiyatında Gaspıralı İsmail Bey’in vefatıyla ilgili Mahmudhoca Behbûdî, Fahreddin Râcî, Hamza Hekimzâde Niyâzî, Seyyid Ahmed Sıddıkî Aczî, Abdullah Avlânî, Tavallâ, Çolpan, Sadreddin Aynî, vb. mersiye yazmıştır.

Meselâ, 19 Ekim 1937 tarihinde Sovyet terör devleti tarafından idam edilen Ceditçi Tavallâ İsmail Bey Gaspıralı hakkında çok tesirli bir mersiye yazmıştır. Söz konusu şiir, “Tercüman Gazetesining Naşiri ve Muharriri, Müteveffa İsmailbek Ğasprinskiy Cenâblarının Ta’rih-i Vefâtı” başlığıyla yayımlanmıştır. Şair Tavallâ, Gaspıralı İsmail Bey’in 11 Eylül Cuma gününde vefat ettiğini belirtmektedir. Onun ölüm haberini Türk-İslam dünyasına telgraf vasıtasıyla ulaştığını haber

⁹ Gaspıralı İsmail Bey yukarıda belirtilen tüm katkı ve çabalarından dolayı Türkistanlı aydınlar tarafından “milletin babası” ve “üstat” olarak görülmüştür. Ölümünden dört yıl sonra 31 Mayıs 1918 tarihinde Taşkent’te Dâr’ül-muallimîn müessesinin açılışında konuşma yapan İbrahim İsmail Efendi Gaspıralı İsmail Bey’in Türkistan’da eğitim alanında gerçekleştirdiği olağanüstü reform hizmetlerini hatırlarken: “...bizde eğitim ve öğretim alanında 35 yıl kadar yaptığı hizmetleri için ve şu anda kendisi aramızdan ayrıldığı yani vefat ettiği için ünlü İsmail Efendi Gasprinskiy’in hatırasına hürmet göstermek üzere herkesi saygı duruşuna davet ediyorum”, diyerek Türkistanlıların Gaspıralı İsmail Bey’e olan derin sevgi ve hürmetini dile getirmiştir (Komisyon, 2005: 119).

vermektedir. Şair, Gaspıralı'nın çıkardığı Tercüman gazetesinin 36 yıl boyunca Türk-İslam halklarının ahvalini ele aldığını, insanlar tarafından çok beğenilerek elden ele dolaşarak okunduğunu dile getirmektedir. Tavallâ, Gaspıralı'yı millet-i İslam'a hizmet eden, onun itibarını artıran şerefli bir baba olarak tarif etmekte, ona Allah'tan rahmet ve İslam milletine büyük kaybindan dolayı sabır dilemektedir.

Özbek Türkçesi

*On ikkinçi sentabrda, Cuma kün, vâlâ güher,
Elvidâ, deb ul babamız âhiret kılmış sefer,
Kün tutuldu, hıra oldı, vehmidin baktı kamer,
Deb hamânâ tiligram birlen bize verdi haber,
Âh, eşitgeç rihletin, bolduk hama efsürdehâl.*

*Ottuz altı yıl çıkub nâmı gaziting "Tercümân",
Eyledi ahvâl-i milletni hamân bir-bir beyân,
Közge sürtüb okur erdi cümle-i pir ü cevân,
Nâşiri ketdimü, deb körgilki, barça Müsülmân,
Dem-be-dem oylab seni boldı aceb gark-ı hayâl.*

*Ey şerâfetli baba, âlem eli senden necil,
Bul rızâ bolmakğa senden bu tarakkimiz delil,
Hidmet etting millet-i İslam'a tinmey şunca yıl,
Biz tilerimiz emdi kalğanlarga deb sabr-i cemil,
Nâil ol Hak rahmetiğa sâhib-i şirinmakal.*

(Tavallo, 2015: 149-150)

Özbek Cedit edebiyatının büyük şairi Çolpan, İsmail Bey Gaspıralı'nın vefatına ithafen yazdığı şiirinde (Eylül, 1914) onu Türk dünyasını aydınlatan "lambaya" benzetmiştir. Fakat "lamba" artık sönmüştür. Gaspıralı'nın yolunu (Dilde, fikirde, işte birlik) kendilerine yol bilen çocuklarının da babasız ve öksüz kaldığını büyük bir üzüntüyle dile getirmiştir:

Özbek Türkçesi

*Milletning parlak çırağı öçdi, âh,
Biz çocuklarını babası köçdi, âh.
Ey, Hamidiy, kıl duanı daima,
Vasfına aciziz âh ve vâh.*

(Komisyon, 2005: 58)

Türkistan Ceditçilerinin babası Mahmudhoca Behbûdî, Gaspıralı İsmail Bey'in ölümünden hemen sonra Ayna dergisinin 1914 yılındaki 49. sayısında "Küdüs-i Şerîf Yolunda İsmailbek Hazretleri ile Sohbet" başlıklı bir anısını ilan eder. Bu anıda belirtilenlere göre Behbûdî, Küdüs'e giderken İstanbul'da kısa bir süre bulunur. Bir gün Gülhane parkında İsmail Bey ile tesadüfen karşılaşır ve yedi saat boyunca onunla Türk-İslam dünyasının durumu ve geleceği ile ilgili fikir alışverişinde bulunurlar. Behbûdî, anısında İsmail Bey ile yaptığı sohbetin tadına doyamadığını dile getirmek suretiyle onu yâd etmiş ve onun vefatı için şu mısraları kaleme almıştır:

Türkiye Türkçesi

On iki Eylül'de, Cuma günü yüce gevher,
Elveda, diyerek babamız ahirete yola çıkmış,
Gün tutuldu, loş oldu, vehminden baktı kamer,
Diye hemen telgraf ile bize verdi haber,
Ah, ayrılığını işitince hepimiz kapıldık yeise.

Otuz altı yıl çıktı "Tercüman" adlı gazeten,
Eyledi ahvâl-i milleti her zaman tek tek beyan,
Göze sürüp okurdu bütün yaşlı ve gençler.
Bak, naşiri gitti diye bütün Müslümanlar,
Her an seni düşünmekten hayale gark oldular.

Ey şerefli baba, dünya halkı seninle itibar kazandı,
Senden razı olmamız için bu gelişmeler bir delil,
Hizmet ettin millet-i İslam'a durmadan bunca yıl,
Biz şimdi geride kalanlara dileriz sabır-ı cemil,
Nail ol Hakk'ın rahmetine tatlı dil sahibi.

Türkiye Türkçesi

Milletin parlak lambası söndü, âh,
Biz çocukların babası göçtü, âh.
Ey, Hamidiy, dua et daima,
Özelliklerin karşısında aciziz âh ve vâh.

Tacikçe

*Ân ayş güzeşte, i diğەر bor nagardad,
Vay refi zi destü na revâd heç zi yâdem.*

(Ayna Dergisi, 1914)

Türkçe

O hayat geçti, imdi geri dönmeyecek,
O elden gitti, ama hatıradan gitmeyecek.

Gaspıralı İsmail Bey'in fikirleri ile onun Tercüman gazetesinden etkilenen Ceditçilerden biri de Hamza Hekimzâde Niyâzî'dir. Hamza, Türkistanlı Ceditçiler gibi Gaspıralı'nın ölümüyle ilgili mersiye¹⁰ ve bir de makale¹¹ kaleme almıştır. Şiirde Gaspıralı'nın vefatıyla Türk-İslam halklarının büyük bir kayba uğradığı üzüntüyle belirtilmiştir. Şair, Gaspıralı'yı tarif ederken onu batan güneşe ve göğe yükseltilen Hz. İsa'ya benzetmektedir. Şiirin ikinci kıtasında şair Gaspıralı'nın misyonuna engel olan "felekten" yani Rusya İmparatorluğu'na, yerli hükûmetler ile birlikte gericiilere karşı isyan ve nefretini dile getirmektedir. Şiirin son kıtasında ise Gaspıralı'nın ruhuna dua edilmektedir. Şiirin ilgili kıtaları şöyledir:

Özbek Türkçesi

*Âh millet, yetdi bu dem kayğulik ğamlık zaman,
Tegdi ağzingga helâket taşı, emdi tola kan,
Dâd kıl devri felekden, batdı hursıdi cahan,
Mâtem eyle, ağlasun, ahvâlinga her insu can,
Kök sari uçdı Mesihâ cisimler candan cüdâ,
Ya'ni, tekrarı terakkî murğı şebhândan cüdâ.*

*Ey felek, çarhing buzulsın, dâd destingden seni,
Heç kişi olmasa âbâd destingden seni,
Tapmasa heç kes âmân, feryâd destingden seni,
Yok ilkden bolmagan maksûd dermandan cüdâ,
Âsmân mehpâresinden arzu rahşândan cüdâ.*

*Âh bolding tığsız milletge kurbân, elvidâ!
Bârgâhı Hakğa kılding tuhfeni cân, elvidâ!
Ravza-i Ahmedğa olding rûh-ı mehmân, elvidâ!
Tâ kıyamet bahr-i rahmet senga, tofan, elvidâ!
Olmasun dâim mezârıng nûrı Rahmândan cüdâ,
Olmağıl hergiz bihiştde hûri ğılmandan cüdâ.*

(Niyâzî, 1988: 97-98)

Türkiye Türkçesi

Ah millet, şimdi kaygı, gam zamanı oldu,
Değdi ağzına helâk eden taş, imdi kanla doldu,
Feryat et feleğin devrinden, cihanın güneşi battı.
Matem eyle, ağlasın, ahvaline her insan ve can,
Göğe doğru uçtu Mesih cisimler candan cüda,
Yani, terakki kuşunun tekrarı şebhanından¹² cüda.

Ey felek, çarkın bozulsun, eyvah senin yüzünden,
Kimsecikler abat olmuyor senin yüzünden,
Kimse bulmuyor aman, feryat senin yüzünden,
Yoktur, baştan maksut olmayan dermandan cüda,
Gök, ay parçasından arzu parlaklığından cüda.

Ah, oksuz kurban oldun millete, elveda!
Hakk'ın huzuruna canını hediye eyledin, elveda!
Ahmed'in kabrine ruhen misafir oldun, elveda!
Kıyamete kadar rahmet denizi, tufanı sana olsun, elveda!
Mezarın Rahman'ın nurundan hiç olmasın cüda,
Cennette huri ve gılmandan hiç olma cüda.

Bir diğەر Ceditçi şair Fahreddin Râcî yazdığı:

Özbek Türkçesi

*Ey milletning kulıbına bahş eyleyen ziya!
Ölmek bu nev'i, ehli hıred der: "Hayatdur!"*

Türkiye Türkçesi

Ey milletin kalbine ziya bahşeden!
Ölmek bu bir haldir, akıl sahipleri buna: "Hayat!" der,

¹⁰ Bu mersiye "Mersiye" başlığıyla 28 Eylül 1914 tarihinde Sedâ-yı Fergana gazetesinde yayımlanmıştır.

¹¹ Bu makale "Yevm'ül Vefat" başlığıyla 24 Eylül 1914 tarihinde Sedâ-yı Fergana gazetesinde yayımlanmıştır (<https://ziyouz.uz/matbuot/jadid-matbuoti/hamza-hakimzoda-niyoziy-yavmul-vafot-1914/>, Erişim Tarihi: 09.02.2022).

¹² Şebhan, Farsça: geceleyn öten bir cins bülbül.

(Komisyon, 2005: 39)

mısralarıyla İsmail Bey'i kalplere ziya dağıtan bir kişi olduğunu belirtmekte ve her ne kadar vücut ölse de, akıl sahibi kişilerin aslında yaşadığını ifade ederek onun sonsuza dek insanların gönlünde yaşayacağını belirtmektedir.

Tam adı Seyyid Ahmed Sıddikî Aczî adlı bir başka Ceditçi şair ise Gaspıralı İsmail Bey'in Türk-İslam dünyası için yaptığı hizmetleri öven ve aynı zamanda onun yolundan giden tüm aydınlara âdeta nasihat mahiyetinde olan uzunca bir şiir kaleme almıştır. Söz konusu şiir "Teşekkür ve Rica" başlığını taşımaktadır. Şair, Gaspıralı İsmail Bey'in hayatının bir mücadeleden ibaret olduğundan, bu yolda garip ve yalnız bir şekilde hareket ettiğinden bahsetmektedir. Şiirin ilgili kısmı şöyledir:

Özbek Türkçesi

Üstâdı kull, maxzani irfân anâxazi,
İsmâil zebihçi, jânbâz Gaspri...
...Bedri müniri ilmu ta'vâzede bir hilâl,
Xurşiddek cahanga saçub şü'lei kemâl.

.....
Merâsı enbiyâ size oldı bu kün nasib,
İslam sûretinde bu âlemde siz "Ğarib"

(Komisyon, 2005: 140-143)

Türkiye Türkçesi

İlim ve irfanda bir üstat, bir hazinedir,
Kurban İsmail, fedakâr Gaspıralı...
Dolunay gibi aydın, ilim ve tevazuda bir hilal,
Güneş gibi cihana kemâl şulesi saçandır.

Peygamber mirası size bugün nasip oldu,
İslam suretinde bu âlemde siz "Garip"

Başlangıçta Ceditçi olan sonradan Sovyet tarafına geçen şair ve yazar Sadreddin Aynî, "Büyük Babamızın Müsibetiyle Perişan Olan Hatırdan Bir Neçe Perişan Şiirler/Büyük Babamızın Müsibetiyle Perişan Olan Hatırdan Birkaç Perişan Şiirler" adlı mersiye yazarak Gaspıralı İsmail Bey'i anmıştır. Şair Aynî'ye göre Gaspıralı'nın pak türbesi milletin kalbi olup millet kıyamete kadar bu kabrin toprağından manevi olarak beslenecektir. Çünkü Gaspıralı, ilim, fen ve marifetin kaynağıdır. Dolayısıyla Gaspıralı İsmail Bey faaliyeti sürecinde sırf Allah'ın rızasını kazanmak için İslam âleminin harap hâline feryat etmiş; zavallı İslam milletini gafletten uyandırmak ve viran olmuş İslam ülkelerinin mamur hâle gelmesi için sıkıntı ve engeller karşısında ümitsizliğe kapılmadan devamlı yazıp çizmiş, çalışmış, hedefine kilitlenerek bu yolda halka feyiz ve idrak yaymış müstesna bir şahsiyettir:

Özbek Türkçesi

Kalbi millettir mukarrer, türbeti pâking sening,
Tâ kıyâmet hissîy millet ösdirer hâking sening.
Ey büyük üstaz tuhmu ilmü fenü ma'rîfet
Âlemi İslama saçdı feyzi idrâking sening!

Bir özing biz, milleti İslama feryâd eyleding!
Bendi ğafletden zavallı halknı âzâd eyleding!
Sönmeding, yazding, çalışding, heç me'yûs olmading!
Yurt veyri-veyraneye dönmişdi âbâd eyleding.

Başladığing her işki, yetkürding aning encâmına,

Türkiye Türkçesi

Milletin kalbidir kesin, senin türbe-i pakın,
Kıyamete kadar milletin hissini besler hâkin.
Ey büyük üstat, ilim, fen, marifetin kaynağı.
Âlem-i İslam'a saçı feyiz senin idrakin!

Tek başına bize, millet-i İslam'a feryat eyledin!
Bent-i gafletten zavallı halkı azat eyledin!
Sönmedin, yazdın, çalıştın, hiç meyas olmadın!
Yurt tamamen viraneye dönmüştü abat eyledin!

Başladığın her işi sonuna kadar bitirdin,

*Âkıbet emring erişdi hizmeti etmâyına¹³.
Halisanillâh kılding say'ı millet yolına!
Vâsıl ol tengri taâlânıng büyük iymannına!*

(Komisyon, 2005: 146-147).

Âkıbet emrin erişti hizmet ehlinin hepsine,
Allah rızası için millet yolunda çaba gösterdin!
Vasıl ol tanrı Teâlâ'nın büyük imanına!

Taşkentli Ceditçi şair Kerimbek Kâmî, Ayna dergisinin 19 Şubat 1914 tarihli sayısında Gaspıralı İsmail Bey'in ölümü üzerine uzunca bir başlıklı tarihî bir mersiye kaleme almıştır. Şiirin başlığı şöyledir: "Hakâyık-ı Âgâh, Maârif-i Destgâh, Üstaz-ı Zamân, Sâhib-i 'Tercümân', Cenâb-ı İsmailbek Hazretlerinin Rûh-ı Pürfütûhlarına İthâf/Hakikatlerden Agâh, Maarif Yardımcısı, Zamanın Üstadı, Tercüman'ın Sahibi, Cenâb-ı İsmailbek Hazretleri'nin Olgun Ruhuna İthaf". Şair Kâmî, şiirde İsmail Bey'in güzel ve üstün özelliklerinden bahsetmekte, onun İslam halklarının dayanağı, müminlerin şefkatli bir babası ve kılavuzu olduğunu dile getirmektedir.

Özbek Türkçesi

*Cümlei İslam eliğa rehberü üstâz edi,
Barça şâgirdânına erdi atadek mehribân.
Erdi ul zâtı mükerrerem dinü milletge penâh,
Erdi ul zât muazzam muktedâi mü'minân.*

(Abdirashidov, 2022)

Türkiye Türkçesi

Cümle İslam iline rehber ve üstat idi,
Bütün şakirtlerine baba gibi mihriban idi.
O mükerrerem zat din ve milletin dayanağı idi,
O zat müminlerin muazzam yol başçısı idi.

Türkistan'da ilk Cedit mekteplerinin açılmasında ön ayak olan ünlü eğitimci, gazeteci, dilci, düşünür, yazar ve şair Abdullah Avlânî de Gaspıralı'nın ölümü üzerine aruz vezniyle "*İsmail Bik Rûhuna*" adlı şiir yazmıştır. Şair Avlânî, söz konusu şiirini Gaspıralı'nın Türk dünyası için tesis edilmesini arzu ettiği ortak Türkçeyle yani Çağatay/Özbek ve İstanbul Türkçesiyle kaleme almıştır. Avlânî, şiirinde İsmail Gaspıralı'yı ümmetin babası olarak tarif etmekte ve onun zarif bir şahsiyet, Türk milletinin hâlini ve geleceğini düşünen tercüman, muharrir, muallim, nâtik, kâmil edip ve birkaç dil bilen bir dilci; İslam âlemine tam anlamıyla şefkatli, İslam halklarının sıkıntılarını gidermek konusunda çok çalışan ve Hakk'ın rahmetine lâyık cennet mekân biri olduğunu büyük bir hüznle ve aynı zamanda derin bir sevgiyle belirterek yâd etmektedir:

Özbek Türkçesi

*Ey ümmeting babası büyük nükte-dân iding
Milletni hâline düşünen tercemân iding
İrding edib-i kâmil sâhib-i lisân iding
İslam âlemine bütün mehri-bân iding
Millet işini heb çalışub işlegan iding
Hakk rahmetine lâyıq cennet-mekân iding*

Türkiye Türkçesi

Ey ümmetin babası çok zariftin
Milletin hâlini düşünen tercüman idin
Kâmil edip, dil sahibiydin
Bütün İslam âlemine şefkatliydin
Millet işini hep çalışıp işlemiştin
Hakk'ın rahmetine lâyık cennet mekân idin

*Ey sâhib-i lisân-ı fâsâhat livâ-yi necîb
Üstâd iding muallim iding bizge ey edib
Nâtık iding muharrir iding ing büyük hatîb
Nutkıngdan oldı milleting efrâdı bî-nasîp
Âb-ı hayât barça lebi teşnegân iding
Hakk rahmetine lâyıq u cennet-mekân iding*

Ey güzel güzel konuşan, nesli pak bayrak
Üstattın, muallimdin bize ey edip
Natıktın, muharrirdin, en büyük hatiptin
Konuşmandan millet fertleri mahrum oldu
Susamış herkese hayat suyu idin
Hakk'ın rahmetine lâyık, cennet mekân idin

¹³ Bu kelime Kiril alfabeli metinde yanlış okunmuştur. Dolayısıyla mısranın anlam akışına uygun tahmini bir kelime seçildi.

(Avlânî, 1915: 6-7)

Sonuç

19. asrın sonu ve 20. asrın başlarında Türk-İslam dünyasında meydana gelen yenileşme yani Ceditçilik hareketi ortaya çıkmıştır. Bu hareket, Türkistan’da Gaspıralı İsmail Bey’in iki kere teşrif ettiği dönemde parlak dönemini yaşamıştır. Gaspıralı’nın “Dilde, fikirde, işte birlik” doktrini doğrultusunda hareket eden Türkistanlı aydınlar Türkistan halkını içinde bulunduğu maddî ve manevî bataklıktan kurtarıp aydın, müreffeh ve terakki etmiş bir topluma dönüştürmek için harekete geçmişlerdir. Modern eğitim, matbuat, kültür, dil ve edebiyat başlangıçta işbu hareketin faaliyet sahalarını oluşturmuştur. Türkistan’da usul-i Cedit mektepleri açılmış, Türkistanlı çocuklara din derslerinin yanı sıra sosyal ve fen bilimleri öğretilmiştir. Ayrıca öğrenciler Ceditçi muallimler tarafından siyasi bağımsızlığın sembolleri olan dil, edebiyat ve tarih alanlarında özellikle bilinçlendirilmişlerdir. Onlar, böylelikle Çarlık Rusya’dan kurtulmak ve gelecekte kurmak istedikleri hür devletleri için millî kadro yetiştirmeye gayret etmişlerdir.

Ceditçiler ikinci aşamada Türk-İslam ülkeleri arasında iş birliği yapmak suretiyle kuvvetli bir bağ (siyasi, iktisadî, askerî, kültürel...) kurmayı planlamışlardır. Özellikle Türk dünyasında İstanbul ve Çağatay Türkçelerinden müteşekkil ortak iletişim dili oluşturmak istemişlerdir. Onların bu layihaları Türk-İslam ülkelerinde çıkan gazete ve dergiler vasıtasıyla önemli ölçüde başarılı da olmuştur. Türkistanlı Ceditçi vatanperverlerin uğraştığı bütün bu faaliyet alanlarının fikir babası Gaspıralı İsmail Bey olmuştur. Gaspıralı’nın Türk-İslam birliği için ortaya attığı “Dilde, fikirde, işte birlik” doktrini Türkistanlı Ceditçi aydınları derinden etkilemiştir.

Bütün bu reform faaliyetleri Türk dünyasında yoğun bir şekilde gerçekleşirken İsmail Bey Gaspıralı hayatını kaybetmiştir. Onun vefatı Türk-İslam âlemini derinden sarsmıştır. Birçok ülkede çıkan dergi ve gazetelerde onun vefatıyla ilgili taziye mesajları, anı ve mersiyeler yayınlanmıştır. Özbek Ceditçi aydınlarından Mahmudhoca Behbûdî, Tavvalâ, Avlânî, Çolpan, Fahreddin Râcî, Hamza, Sıddikî Aczî, Sadreddin Aynî, Seyyid Ahmed gibi şairler İsmail Bey Gaspıralı için mersiyeler yazmıştır. Bu aydınların hepsi Gaspıralı İsmail Bey’in zamandaşları olup kendisiyle tanışmış kişilerdi. Dolayısıyla onların Gaspıralı hakkında yazdıkları şiirleri tematik olarak değişkenlik göstermektedir. Şiirler âdeta giriş, gelişme ve sonuç bölümlerinden oluşmaktadır. Gaspıralı’nın doğduğu yer, hayatı, güzel özellikleri, yüksek karakteri, faaliyetleri, mücadelesi, çektiği sıkıntı ve üzüntüler şiirlerin ana temasını oluşturmaktadır. Ayrıca onun vefatıyla Türk-İslam dünyasının büyük kayıp yaşadığı mesajı verilmiş, Müslümanların yas tutmaları, onun ruhuna dua etmeleri istenmiştir. Son olarak şairler şiirlerini genellikle dualarla sonlandırmışlar.

Kaynaklar

Abdirashidov, Z. (2022). “Türkistan Jadids ve Gasprinsky”, <https://kh-davron.uz/kutubxona/jadidlar-kutubxona/ismoil-gasprinskiy-hayot-va-mamot-masalasi-gasprinskiy-haqida-ikki-maqola.html>. [Erişim Tarihi: 08.04.2022]

Abduazizova, N. A. (2000). *Turkiston Matbuoti Tarixi*. Akademiya Yayınevi. Taşkent.

- Agzamxodjayev, S.- Ulugbekova, X. (2021). *Al-Isloh Jurnalı-Turkistondagi Islohotchilik Harakatını O'rganish Bo'yicha Tarixiy Manba (1915-1918)*. O'zbekiston Xalqaro. İslom Akademiyası Neşriyatı. Taşkent.
- Allworth, E. (1964). *Uzbek Literary Politics*. London, The Hague, Paris, Mouton & Co.
- Allworth, E. vd. (1967). *Central Asia A Century of Russian Rule*. Columbia University Press. New-York/London.
- Andijoniy, I. T. (1993). *20. Asr O'zbek Adabiyoti*.
- Avlânî, A. (1915). *Edebiyât Millî Şi'rlerden 4. Cüz.* Litografya G. H. Arıfdjanova. Taşkent. *Ayna Dergisi*. (1914). Sayı: 49.
- Bacon, E. E. (1966). *Central Asians Under Russian Rule*, Cornell Univesity Press, Ithaca/New York.
- Demin, V. A. (2022). "Devlet Düzeninin İyileştirilmesi Hakkında 17 Ekim 1905 Manifestosu", http://www.stolypin.ru/proekty-fonda/entsiklopediya-petr-arkadevich-stolypin/?ELEMENT_ID=283. [Erişim Tarihi: 08.04.2022]
- Ernazarov, T. (1959). *Turkistonda Vaqtli Matbuot*. Özbekistan SSC Devlet Neşriyatı. Taşkent.
- Halmet, M. (2021). "Türkisitan Muhtariyeti Devleti'nin Kuruluş ve Yıkılışında Yaşananlar ile Bunun 'Özbet Cedit' Şiirine Yansıması". *Türklük Bilimi Araştırmaları*. S. 49. 53-75. <https://ziyouz.uz/matbuot/jadid-matbuoti/hamza-hakimzoda-niyoziy-yavmul-vafot-1914/>, [Erişim Tarihi: 08.03.2022]
- Ibrat, I. T. (2005). *Tanlangan Asarlar*, Ma'naviyat Neşriyatı, Taşkent.
- Karakaş, Ş. (2012). *Özbek Edebiyatı Yazıları*. Kurgan Edebiyatı Yayınevi. Ankara.
- Karataş, Ö. (2016). "Osmanlı Basınında İsmail Gaspıralı'nın Vefatı". *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*. III/8. 74-90.
- Kholmatov, E. *Türkistanlı Cedıtçi Abdullah Avlânî-Hayatı ve Şiirleri*, Doktora Tezi, Ankara.
- Komisyon. (1973). *O'zbek Sovet Entsiklopediyası*, IV, O'zbekiston Fanlar Akademiyası, Taşkent.
- Komisyon. (2005). *Ismoil Gasprinskiy va Turkiston*, Sharq Neşriyatı, Taşkent.
- Lazzerini, E. J. (1984). "From Bakhchisarai to Bukhara in 1893: Ismail Bey Gasprinskii's". *Journey to Central Asia*. S. 3/4. Central Asian Survey. 77-88.
- Mirvaliyev, S. (1993). *O'zbek Adıbları*. Fen Neşriyatı. Taşkent.
- Morrison, A. S. (2008). *Russian Rule in Samarkand 1868-1910 A Comparison With British India*. Oxford University Press. New-York/USA.
- Muin, H. (2005). *Tanlangan Asarlar*. Mana'viyat Neşriyatı. Taşkent.
- Niyâzî, H. H. (1988). *Tola Asarlar Toplamı/Mükemmel Eserler Toplamı*. II. Fen Neşriyatı. Taşkent.
- Qosimov, B. vd. (2004). *Milliy Uyg'onish Davri O'zbek Adabiyoti*. Ma'naviyat Neşriyatı. Taşkent.

Tavallo. (2015). *Millat Sadosi*. Gafur Gulam Neşriyatı. Taşkent.

Togan, Z. V. (1942-1947). *Bugünkü Türk İli Türkistan ve Yakın Tarihi*. I. İstanbul: Arkadaş İbrahim Horoz ve Güven Basımevleri.

<https://ziyouz.uz/ilm-va-fan/adabiyot/milliy-uygonish/begali-qosimov-ismoilbek-gasprinskiy-1851-1914/>, [Erişim Tarihi: 08.03.2022]

Wheeler, G. (1960). *Racial Problems In Soviet Muslim Asia*, Oxford University Press, London/Great Britain.

Wheeler, G. (1966). *The Peoples of Soviet Central Asia*, The Bodley Head Ltd, Great Britain.